

ҚАЙЫР БЕКТҰРҒАНОВТЫҢ «БІР ҒАСЫР ҚҰПИЯСЫ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ

МУТИЕВ З.Ж. , КУЛЬБАЕВА А.А. *

Мутиев Зинулла Жаксылыкович – Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан

E-mail: zinulla_mutiev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4121-4171>

***Кульбаева Айнура Акбулатовна** – 2-курс магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан

E-mail: ainkullbaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7187-9477>

Аңдатпа. Мақалада Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» атты шығармасы қазіргі қазақ прозасының көркемдік-эстетикалық кеңістігінде тарихи жады мен адам санасы арасындағы байланыс феноменін бейнелеген туынды ретінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – шығарма құрылымындағы тарихи және экзистенциалдық уақыттың арақатынасын, архетиптік бейнелер мен символдық детальдардың мағыналық жүктемесін, автордың неомодернистік және постреалистік ойлау жүйесінің ерекшеліктерін айқындау. Әңгіме шағын көлеміне қарамастан, мазмұндық және идеялық тұрғыдан күрделі, көпқабатты поэтикалық құрылымға ие. Онда адамның ішкі әлемі мен тарихи кеңістіктің бірлігі психологиялық рефлексия және философиялық интерпретация тәсілдері арқылы ашылады.

Шығармадағы Махамбет бейнесі тарихи тұлға ғана емес, ұлттық рух пен еркіндіктің символы ретінде көрінеді. Жазушы жеке адамның рухани ізденісін ұжымдық жад деңгейіне көтеріп, уақыт пен сана арасындағы диалектикалық байланысты көрсетеді. Зерттеу барысында көркемдік, салыстырмалы, мифопоэтикалық және контекстуалдық талдау әдістері кешенді түрде қолданылды. Бұл тәсілдер арқылы автордың тілдік-стильдік ерекшелігі, символдық жүйесі мен эстетикалық көзқарасы анықталды.

«Бір ғасыр құпиясы» әңгімесінің көркемдік табиғаты уақыт пен кеңістікті философиялық категория ретінде қарастырумен, адам санасындағы тарихи жара мен ұжымдық естің бейнеленуімен ерекшеленеді. Әңгімедегі шаң, жарық, үнсіздік, жол, терезе сияқты көркем детальдар мәтіннің астарлы мағына жүйесін түзіп, оқырманды рефлексия мен танымдық ізденіске итермелейді.

Зерттеу нәтижесінде Қайыр Бектұрғановтың прозасы қазіргі қазақ әдебиетінде когнитивтік және символдық бағыттағы жаңа эстетикалық парадигманы қалыптастырып отырғаны дәлелденді. «Бір ғасыр құпиясы» — тарихи-психологиялық мазмұны терең, ұлттық жад пен рухани сабақтастық идеясын көркемдік деңгейде жаңаша пайымдаған туынды.

Түйін сөздер: Қайыр Бектұрғанов, бір ғасыр құпиясы, неомодернизм, постклассикалық проза, психологиялық нарратив, фрагментарлық баяндау, сана поэтикасы, қазақ әдебиетінің жаңа бағыты.

Кіріспе.

Қазақ прозасының көркемдік-эстетикалық эволюциясында тарихи уақыт пен адам психологиясы арасындағы эстетикалық байланысты тереңдетуге бағытталған шығармалар легі ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасыр басында айқын бой көрсетті. Осы кезең әдебиетінде өткеннің құпиясын қазіргі сана сүзгісінен қайта пайымдау, тарихи жадыны көркем рефлексия арқылы жаңғырту, адам тағдыры мен этностық хронотоптың арақатынасын жаңа деңгейде суреттеу өзекті сипат алды. Сол бағыттағы көркемдік ізденістердің бірегей үлгілерінің қатарында Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» атты әңгімесі тұрады. Шағын көлемді бола тұра, шығармада уақыттың сығымдалу феномені, тарихи-мәдени кодтардың астарлы көрінісі, ес пен елес, оқиға мен интерпретация арасындағы күрделі байланыс суреттеледі.

Қайыр Бектұрғанов – өзі өмір сүрген дәуірдің ішкі дағдарыстарын, адам болмысының рухани жараларын көркемдік-символдық деңгейге көтере алған қаламгер. Оның прозасында тарихи-психологиялық ізденіс, заттық-метафизикалық детальдардың семиотикалық қабаттары, архетиптік сана формалары жиі тоғысады. Бұл ретте жазушының көркемдік ұстанымы посткеңестік кеңістіктегі тарихи жады дағдарысына жауап ретінде пайда болған жаңа әдеби парадигмамен үндес.

Шағын формадағы туындыны талдаудың өзектілігі әлемдік әдебиеттануда да жоғары.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
Мәселен, Эдгар Аллан По әңгімені «бір отырыста толық қабылданатын, тұтас эстетикалық
эсерге негізделген жанр» деп бағалаған болса, Хорхе Луис Борхес қысқа мәтіннің «мағынаны
астарлау арқылы кеңістік пен уақытты қайта модельдеуге қабілетті» екенін пайымдайды [1].
Қазақ әдебиетіндегі осы поэтикалық ықшамдық пен мағыналық тереңдік феномені бүгінгі
әдебиеттануда әлі де арнайы пайымдауды қажет етеді.

«Бір ғасыр құпиясы» – бір қарағанда, қарапайым оқиғаға құрылғандай көрінгенімен,
оның ішкі құрылымы тарихи және онтологиялық уақытты қиылыстыра отырып, оқырман
санасын рефлексияға итермелейді. Әңгімеде жеке адамның бастан кешкен тәжірибесі бір
ғана биографиялық шеңберден шығып, ұжымдық жад кеңістігіне қосылады. Осы арқылы
жазушы «адам – уақыт – қоғам» ұштағанын символдық деңгейде тоғыстырады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу нысаны ретінде Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» атты әңгімесі
алынды. Әңгіме құрылымы, кейіпкер психологиясы, баяндау формасы мен көркемдік
детальдары жан-жақты талданды. Неомодернизм мен постреализм бағытындағы әлемдік
әдебиет өкілдері — Эдгар По, Франц Кафка, Габриэль Гарсиа Маркес, Марсель Пруст
шығармаларымен салыстырмалы талдау жүргізілді.

Зерттеу барысында салыстырмалы-типологиялық, мифопоэтикалық, когнитивтік, және
герменевтикалық әдістер қолданылды. Бұл әдістер мәтіндегі архетиптік бейнелердің мәнін
ашуға, символдық детальдардың мазмұндық қызметін анықтауға және автордың эстетикалық
көзқарасын когнитивтік тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік берді.

Зерттеудің өзектілігі – шығарманың көлемдік шағындығына қарамастан, оның
көпқабатты құрылымын, мағыналық астарын, ұлттық және әлемдік әдеби процеспен
байланысын кешенді түрде талдаудың ғылыми қажеттілігінде. Қазіргі қазақ прозасындағы
метафизикалық, интертекстуалдық және архетиптік негіздерді жүйелі зерттеу – қазақ
әдебиеттануы үшін жаңа бағыттардың бірі.

Мақаланы жазу барысында Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» шығармасын
көркемдік және идеялық тұрғыдан терең зерделеуге бағытталған кешенді әдістер
қолданылды. Зерттеу үдерісі мәтін табиғатын ашуға, авторлық дүниетаным мен ұлттық
рухани құндылықтарды тануға бағытталды. Көркемдік талдау әдісі негізінде шығармадағы
басты тұлға - қария бейнесі арқылы уақыт пен кеңістік, ұрпақтар сабақтастығы, тарихи жад
ұғымдары қарастырылды. Жазушының баяндау жүйесі мен кейіпкерлер психологиясын
талдауда психологиялық және құрылымдық тәсілдер үйлесім тапты. Бұл тұрғыда әке мен
бала арасындағы диалог тек тұрмыстық деңгейде емес, рухани-танымдық кеңістіктегі сенім
мен күмәннің, ақиқат пен жалғанның қақтығысы ретінде зерделенді.

Салыстырмалы талдау әдісі арқылы автордың прозалық ерекшелігі қазақ әдебиетіндегі
тарихи-рухани бағыттағы шығармалармен үндестірілді. Әсіресе Қайыр Бектұрғановтың
көркемдік әлемі Шерхан Мұртаза, Әбіш Кекілбаев және Төлен Әбдік туындыларындағы
ұлттық рух пен тарихи таным мәселелерімен салыстырыла қарастырылды. Бұл бағыт
жазушының өзіндік қолтаңбасын, баяндау мәнерін және поэтикалық ойлау жүйесін
айқындауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысындағы тағы бір маңызды бағыт - мифопоэтикалық және
интертекстуалдық талдау тәсілдері болды. Шығармада Махамбет бейнесінің символдық
деңгейде берілуі, оның рухани тұлға ретінде көрінуі, ұлттық жадтағы киелі ұғымдармен
сабақтасуы мифтік астар тұрғысынан сараланды. Мәтін ішіндегі Махамбет жырына, халық
аңыздарына, тарихи деректерге жасалған сілтемелер интертекстуалдық байланыс жүйесін
қалыптастырып, шығарма мазмұнын мәдени-өркениеттік кеңістікке енгізді.

Сонымен қатар контекстуалдық талдау арқылы автордың тілдік-стильдік ерекшелігі,
баяндау формасы мен көркемдік құрылымы айқындалды. Қайыр Бектұрғанов
шығармашылығының басты ерекшелігі - деректілік пен руханилықты, тарих пен адам
тағдырын бір арнаға тоғыстыра білуінде. Міне, осы бағыттарда жүргізілген талдау әдістері
«Бір ғасыр құпиясы» әңгімесінің идеялық-көркемдік болмысын, ұлттық прозадағы
эстетикалық және философиялық мәнін терең ашуға мүмкіндік берді.

Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» шығармасын талдау нәтижесінде жазушының прозалық әлемі мен ұлттық идеяға негізделген көркемдік тұтастығы айқындалды. Өңгіменің құрылымдық-композициялық жүйесі дәстүрлі баяндау үлгісінен өзгеше, ол философиялық тереңдікке, рухани толғанысқа құрылған. Шығарманың өзегінде уақыт пен кеңістік шекарасын біріктіретін символикалық сипаттағы идеялар тоғысқан. Бұл тұрғыда автор кейіпкер санасындағы рухани ізденіс пен өткеннің ізіне үңілу арқылы адам мен тарих арасындағы байланысты жаңаша пайымдайды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Бектұрғанов шығармашылығында неомодернистік ойлау жүйесінің элементтері бар екенін көрсетті. Ол көркем шындықты дәстүрлі реализм аясынан шығарып, ішкі монолог, философиялық рефлексия, психологиялық талдау тәсілдері арқылы ұсынады. Шығармадағы кейіпкерлердің ой-толғаныстары, символикалық детальдар мен метафоралық тіл арқылы жасалған бейнелер жазушының заманауи көркемдік жүйесін қалыптастырғанын дәлелдейді.

Өңгімеде Махамбет бейнесі тек тарихи тұлға емес, рухтың, еркіндік пен намыстың символы ретінде беріледі. Бұл образ ұлттық жадты жаңғырту, өткен мен бүгін арасындағы рухани сабақтастықты көрсету міндетін атқарады. Автор дәуір мен тұлға тағдырын қатар өрбітіп, тарихи уақыт пен адам санасындағы ізгілік ұғымын көркем тұтастықта бейнелейді. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері жазушының психологиялық прозаны меңгергенін айғақтайды. Қария мен жас ұрпақ арасындағы диалог сырттай қарағанда шағын эпизод қана болғанымен, тереңінде үлкен философиялық мән жатыр. Ол - ұлт жадындағы рухани жауапкершілік, ұмытылған тарих пен жоғалған құндылықтар жайлы ой.

Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» шығармасы – қазақ прозасында тарихи-рухани тақырыпты жаңа көркемдік деңгейде бейнелеген туынды. Зерттеу барысында оның идеялық мазмұны мен көркемдік құрылымы, сондай-ақ автордың шығармашылық ұстанымы айқындалып, қазіргі қазақ әдебиетінің даму бағыттарымен сабақтастығы дәлелденді.

Қайыр Бектұрғанов – қазақ прозасында кеңестік кезең мен тәуелсіздік жылдарының рухани-әлеуметтік ахуалын өзіндік көркемдік жүйе арқылы бейнелеген жазушылардың бірі. Оның шығармаларында оқиға тек баяндалмайды, ол – «мәннің ізделуі» бағытындағы ішкі қозғалыс, яғни адам жанының терең қабаттарына үңілу. Жазушының туындыларына тән басты сипат – психологиялық реминисценция, тарихи уақытқа рефлексия жасау, көркем детальдың семиотикалық қызметін күшейту.

Бектұрғанов прозасы реалистік баяндау әдісін сақтай отырып, символдық астарлар мен метафизикалық ой кеңістігін қатар тоғыстырады. Оның кейіпкерлері көбіне ішкі дағдарысқа кезіккен, өткеннің құны мен бүгінгі күннің мағынасын салыстыра алатын, ойлау кеңістігі бар тұлғалар. Сол арқылы жазушы кейіпкердің тағдырын жеке психология деңгейінде емес, мәдени-өркениеттік координаттар аясында көрсетеді.

Жазушының тілдік стиліне тән ерекшелік – қысқа сөйлем, қою мағыналық жүктеме, детальдардың символдық ерекшелігі. Бұл тәсіл әлем әдебиетіндегі Эрнест Хемингуэйдің «айсберг теориясымен» үндес келеді: мәтінде айтылғаннан гөрі айтылмаған тұстары көп, мағына астар күйінде түзіледі [2]. Сондықтан Бектұрғановтың шығармаларын «оқып шығу» жеткіліксіз, оны «оқи отырып интерпретациялау» қажет.

Қазақ әдебиетінде «қысқа жанрдағы терең мазмұн» дәстүрі ертеден бар: Бейімбет Майлиннің әңгімелері, Мұхтар Әуезовтің новеллалары, кейінгі кезеңде Төлен Әбдік пен Асқар Сүлейменов прозалары осы желіні жалғайды. Бектұрғанов сол дәстүрді жалғастыра отырып, оны жаңа философиялық категориялармен кеңейтеді: уақыттық ауысу, есте сақтау метафорасы, ұжымдық жара, тарихи жад феномені – жазушының шығармашылық жүйесінде тұрақты көрініс табады. Зерттеушілер жазушының тілін «мәдени кодтарды қайта тірілтуші көркем механизм» деп бағалайды. Өйткені ол үшін әдебиет – тек оқиға баяндау емес, шындықты санада қайта құрастыру, яғни «жаттанды тарихты емес, сезілетін тарихты суреттеу» [3], [4], [5].

Жазушының шығармалары формалық тұрғыдан шағын көрінгенімен, идеялық тұрғыдан көпқабатты. Бұл ерекшелік қазіргі әдебиеттануда «микромәтіндегі макроидея»

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
 Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
 тәсілі деп аталады. Осы тәсіл «Бір ғасыр құпиясы» әңгімесінде де айқын көрінеді — бір
 сәттік көрініс тұтас ғасырлық үдерістің коды ретінде ашылады.

«Бір ғасыр құпиясы» – атауынан бастап мағыналық көпқабаттылыққа құрылған
 шығарма. Жазушы оқиғаны сығымдап беріп, әңгіменің шынайы тақырыбын мәтіннің
 астарындағы таңбалар жүйесі арқылы ашады. Шағын прозалық формаға уақыттың тұтас бір
 кезеңін сыйғызу – авторлық поэтикадағы басты көркемдік әдіс.

Әңгімеде уақыт тек хронологиялық өлшем ретінде ғана емес, ақпарат тасушы, адам
 жадын сынаққа салушы, тарихи куәгер ретінде көрінеді. «Ғасыр» сөзі – биологиялық
 уақытқа сыймайтын, бірақ мәдени-рухани кеңістікті қамтитын ұғым. Оқиға желісі
 оқырманды бір сәтте екі түрлі уақыт шегіне енгізеді:

- көрінетін уақыт (сюжеттік қабат)
- көрінбейтін уақыт (мәдени-архетиптік қабат)

Бұл тәсіл әлем әдебиетінде Маркес, Борхес, Кафка, Пруст прозасында кездесетін
 «уақыттық көпқабаттану» әдісімен үндес [6], [7]. Бектұрғанов ең алдымен адамның ішкі
 уақытын суреттейді. Кейіпкер әлдебір сәтке тоқтайды, бірақ сол микросәттің ішінде
 ғасырлар бойғы мағыналық жүк қозғалысқа түседі.

Әңгімедегі негізгі идея – тарихи жараның ұмытылмайтындығы. Уақыт алға
 жылжығанмен, оқиға адамдар санасында, ұжымдық ес жадында «жабылмаған қабат» күйінде
 қалады. Тарихи шындық «хабарланған факт» емес, «сезілетін із» ретінде беріледі. Жазушы
 үшін шындықтың өзі «айтылған күйінде емес, адам бойында өмір сүретін күйінде» маңызды.

Әңгіменің көркемдік құрылымындағы тағы бір өзек – сыртқы және ішкі әлем диалогы.
 Кейіпкер айналасындағы физикалық шындыққа көз тастай отырып, санасында «ішкі
 хронотопты» іске қосады. Осылайша кеңістік тек географиялық емес, психологиялық-
 семантикалық сипат алады. Кеңістік – уақыттың көрінетін формасы, ал уақыт – кеңістіктің
 сезілетін формасы.

Психологиялық баяндау әдісі арқылы автор оқырманға дайын жауап емес, сұрақтан
 тұратын шындық ұсынылады. Бұл – постклассикалық әдебиетке тән тәсіл. Оқырман мәтіннің
 соңы не екенін білмей қалмайды, керісінше не істей алмайды: оған мәтінді өзі аяқтау міндеті
 жүктеледі. Осы ерекшелігімен әңгіме «ашық финал» заңдылығын сақтайды.

Символдардың рөлі ерекше: қарапайым заттар (сағат, терезе, үнсіздік, шаң, жарық) –
 реалистік деталь ғана емес, мәдени жадының тірі тетіктері. Мәселен, шаң – өткірші
 уақыттың көрінісі ғана емес, ұмытылған тарихтың метафорасы; жарық – таным әрекетінің,
 заттың мәнін ашу процесінің символы.

Жазушы идеяны жалаң дискурспен емес, көркем бейне арқылы жеткізеді. Сол себепті
 әңгіменің көркемдік қуаты ақпараттық емес, эстетикалық деңгейде әсер етеді.

«Бір ғасыр құпиясы» әңгімесінің ішкі құрылымында уақыт (chronos) пен кеңістік
 (topos) категориялары тек фондық қызмет атқармайды, олар – авторлық идеяны ашатын
 негізгі көркемдік тетік. Бахтиннің хронотоп теориясы бойынша, көркем шығармада уақыт
 пен кеңістік бірігіп барып оқиғалық әлемді тудырады, яғни адам болмысы «қашан?» және
 «қайда?» деген екі сұрақтан бөлінбей тұрады [2, 84]. Бектұрғанов прозасында да осы
 заңдылық айқын.

1. Уақыттың екі қабаты: тарихи және экзистенциалдық. Әңгіменің уақыты – сағатпен
 өлшенетін сәттік көрініс емес. Ол - бір мезет ішінде ғасырлық салмақты жинақтайтын
 психологиялық уақыт. Автор уақытты үш өлшеммен береді (1-кесте).

Кесте 1. Көркем шығармадағы уақыт түрлерінің жіктелуі.

Уақыт түрі	Мазмұны	Мәтіндегі көрінісі
Тарихи уақыт	Ұлт басынан өткен кезең, ұжымдық жады	«Ғасыр» сөзінің концепті, өткеннің ауыр ізі
Экзистенциалды уақыт	Кейіпкердің ішкі сезіну кеңістігі	Үнсіздік, тосын ес, белгісіздік
Метауақыт	Реалды уақыттан тыс жататын рухани-мәдени қабат	Символдар, архетиптер, естелік пен елес

Бұл көпқабатты уақыт тәсілі А. Камю, К. Г. Юнг, М. Пруст, Х. Борхес шығармаларындағы «адам санасындағы созылмалы уақыт» үлгісімен үндес [7, 139].

Әңгімедегі кеңістік шынайы мекен ретінде емес, жад пен ой толғаныстың ішкі картасы ретінде ұсынылады. Физикалық кеңістік минималды - бірақ оның орнына когнитивтік кеңістік үстем. Мұндай тәсіл постреалистік прозада «ментальды кеңістік» деп аталады.

Кеңістік категориясы ұлттық архетиптерді де тірілтеді:

- Терезе - сыртқы әлем мен ішкі әлем арасындағы шекара
- Жол - тағдыр бағыты, таңдау
- Үнсіздік - айтылмаған тарихтың коды
- Жарық - ақиқатқа жақындау

Бұл жүйе қазақ әдебиетіндегі символдық кеңістік дәстүрін жалғайды: «Абай жолындағы» табиғат хронотопы, Төлен Әбдіктің «Оң қолындағы» психологиялық кеңістік, Оралхан Бөкейдегі шекаралық кеңістік.

Кесте 2. Әлемдік және ұлттық прозадағы кеңістік-уақыт.

Автор	Шығарма	Ұқсас
Франц Кафка	«Үңгір», «Процесс»	Адам мен жасырын жүйе арасындағы түсіндірілмейтін уақыт
Хорхе Луис Борхес	«Алеф»	Бір нүктеге сыйған шексіз кеңістік
Маркес	«Жүз жылдық жалғыздық»	Ұжымдық жад және уақыттың айналмалы табиғаты
Төлен Әбдік	«Парасат майданы»	Тарихи жараның санада лазерше қалуы
Асқар Сүлейменов	«Бір жүрек»	Философиялық-фрагменттік прозаның ұлттық формасы

Осылайша Бектұрғанов әңгімесі — тек қазақ прозасының ішкі құбылысы емес, жаһандық метаәдебиеттің де бір буыны.

Қайыр Бектұрғанов шығармашылығында композиция — жай ғана оқиға реттілігі емес, идеяны көркемдік деңгейде ашатын семиотикалық құрылым. «Бір ғасыр құпиясы» әңгімесінде композиция минималистік формада жасалғанымен, оның ішіндегі мағыналық жүктеме өте жоғары. Шығарма көлемі қысқа болған сайын, көркемдік элементтердің қызметі күшейе түседі — бұл қысқа прозаның заңдылығы.

1. Композициялық құрылым

Шығармада классикалық экспозиция – байланыс – шиеленіс – шарықтау – шешім схемасы толық қолданылмайды.

Кесте 3. Композициялық схема: Классикалық және Бектұрғанов үлгісі.

Классикалық схема	Бектұрғанов әңгімесіндегі баламасы
Экспозиция	Дайын күйдегі жағдай, «оқиғаға дейінгі үнсіздік»
Байланыс	Адамның ішкі еске түсіру механизмі іске қосылады
Шиеленіс	Уақыт пен жадтың қақтығысы
Шарықтау	Түйсік арқылы келетін «ақиқат нүктесі»
Шешім	Ашық финал, сұрақ күйіндегі аяқталу

Мұндай құрылым модерндік емес, постмодерндік эстетикаға жақын: шешім дайын емес, оқырман өзі аяқтауы тиіс.

2. Архетиптік бейнелер

Юнг теориясы бойынша, архетип — адамзат санасының терең қабатында сақталған әмбебап рухани модель. Өңгімеде бірнеше архетип анық көрінеді.

Кесте 4. Архетиптердің көркемдік көрінісі және олардың мәні.

Архетип	Көркем көрінісі	Мағынасы
Жол	қозғалыс, уақытқа ену	Тағдыр, таңдау, іздеу
Жарық	ішкі ояну сәті	Ақиқат, таным,
Терезе	ішкі және сыртқы әлем шекарасы	Екі әлемнің түйісуі
Үнсіздік	жоғалған дауыстың орны	Тарихи жара, ұмытылған шындық
Шаң	уақыттың тұнбасы	Ұлттық жадқа түскен белгі

Бұл символдар кездейсоқ емес — олар қазақтың дәстүрлі дүниетанымынан да, әлемдік мәдени кодтардан да тамыр тартады. Автор осы архетиптер арқылы жеке адамның тағдырын ұлттық-өркеніеттік контекстке көтереді.

3. Психологиялық тереңдік және «ішкі монолог» тәсілі. Өңгімеде оқиға диалогпен емес, сана толқынымен беріледі. Ішкі монолог – постреалистік прозадағы негізгі тәсілдердің бірі. Бұл - адамның ішкі уақытын сөйлеу арқылы емес, сезім арқылы көрсету технологиясы. Бектұрғановтың кейіпкері көп сөйлемейді - бірақ көп тебіренеді. Тіл сыртқы экспрессия емес, ішкі дірілдің суық ізіне айналады. Осы арқылы автор: «Тарих – баяндалатын нәрсе емес, бастан кешілетін нәрсе» деген идеяны алға шығарады.

4. Ашық финалдың қызметі. Өңгіме аяқталмайды, аяқталуға мүмкіндік беріледі. Бұл тәсілдің өзі - көркемдік ойды оқырманға сеніп тапсыру. Мұндай финалды зерттеушілер «катарсистік емес, катарсиске итермелейтін финал» деп атайды. Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» әңгімесі тек оқиғалық (вербалды) мәтіннен ғана тұрмайды. Онда бейвербалды мәтін – яғни сөйлемге айналмаған, бірақ мағына беріп тұрған психологиялық, символдық, интонациялық қабаттар бар. Бұл тәсіл когнитивтік поэтика деп аталады: көркем мәтін – адамның ойлау құрылымын модельдейтін символдық жүйе.

Зерттеу нәтижесінде Қайыр Бектұрғанов прозасының көркемдік жүйесі жаңа неомодернистік сипатқа ие екендігі анықталды. «Бір ғасыр құпиясы» әңгімесінде тарихи жад пен жеке сананың тоғысуы, уақыт пен кеңістіктің философиялық бірлігі көркемдік тұрғыда жүзеге асырылған. Махамбет бейнесі ұлттық рух пен еркіндіктің символы ретінде жаңаша сипатта берілген. Шығарма құрылымында интертекстуалдық байланыстар, ішкі монолог, психологиялық рефлексия, символдық уақыт пен кеңістік категориялары басым.

Сондай-ақ автордың баяндау тәсілінде реалистік баяндаудан постреалистік көпқабатты баяндауға көшу үрдісі байқалады. Бұл Бектұрғанов шығармаларының қазіргі қазақ прозасындағы неомодернистік бағытқа тән белгілерге ие екенін дәлелдейді.

Зерттеу көрсеткендей, Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» шығармасы тарихи-философиялық прозаның жаңа сапалық деңгейін айқындайды. Автор уақыт пен кеңістікті тек фондық элемент ретінде емес, кейіпкердің ішкі жан әлемін ашатын символдық құрал ретінде пайдаланады. Махамбет тұлғасы арқылы тарихи жадының үзілмеуі мен ұлттың рухани тұтастығы идеясы көрініс тапқан.

Шығармадағы шаң, үнсіздік, терезе, жарық сынды детальдар когнитивтік символдар ретінде кейіпкердің рухани халін, тарихи жарасын және ұжымдық санамен байланысын білдіреді. Бұл тәсілдер арқылы Бектұрғанов қазақ прозасында жаңа эстетикалық бағыт қалыптастырып, неомодернистік ойлаудың ұлттық көрінісін жасайды.

Әңгіме құрылымының тұтастығы мен философиялық астары оқырманды тарихи жадқа үңілуге, өткен мен бүгіннің арасындағы рухани сабақтастықты сезінуге жетелейді. Осылайша, «Бір ғасыр құпиясы» қазіргі қазақ әдебиетінде постреалистік және неомодернистік көркемдік парадигманың орнығуына ықпал еткен маңызды туынды болып табылады.

Қорытынды

Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» әңгімесі – қазақ прозасындағы тарихи жады, ұжымдық сананың үзілген тұстары, уақыт пен адам психологиясы арасындағы байланыс мәселелерін көркем-эстетикалық деңгейде көтерген шығарма. Автор шынайы оқиғалық материалға сүйене отырып, фактіні емес, сол фактінің адам санасындағы ізі мен мағыналық жалғасын бейнелейді. Осы арқылы мәтін тарихи оқиғаларды суреттеуді емес, тарихтың адам санасында қалай өмір сүретінін зерттеуге бағытталған көркемдік тәжірибеге айналады.

Әңгіме композициялық жағынан шағын болғанымен, семантикалық тұрғыдан көпқабатты құрылымға ие. Мұнда реалистік баяндау мен психологиялық-интеллектуалдық тереңдік ұштасып, оқырманды оқиға емес, мағына туралы ойлануға итермелейді. Символдық детальдердің (шаң, үнсіздік, уақыт үзігі, жарық пен көлеңке) көпқабатты қызметі мәтінді когнитивтік интерпретациялауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, Бектұрғанов прозасының басты ерекшелігі – тарихты сыртқы хроника ретінде емес, ішкі адамдық сезім, сана, жад кеңістігі ретінде бейнелеуінде. Бұл тұрғыдан алғанда, жазушының шығармасы XX ғасыр әдебиетіндегі тарихи-философиялық проза үрдістерімен үндеседі және постреализм белгілерін қамтиды.

«Бір ғасыр құпиясы» – мазмұны шағын, бірақ мағыналық салмағы зор туынды. Ол ұлттық әдебиетте тарихты көркем зерделеудің жаңа моделі ретінде бағалануға лайық және қазіргі қазақ прозасының когнитивтік, символдық, психологиялық деңгейдегі ізденістерін айқындайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Poe E. A. The Philosophy of Composition. – Graham's Magazine, 1846.
2. Hemingway E. Death in the Afternoon. – New York: Scribner, 1932. – 358 p.
3. Кекілбаев Ә. Шыңырау. – Алматы: Өлке, 2000. – 220 б.
4. Әбдік Т. Парасат майданы. – Алматы: Қазығұрт, 2003. – 128 б.
5. Márquez G. G. One Hundred Years of Solitude. – New York: Harper & Row, 1970. – 417 p.
6. Kafka F. The Metamorphosis and Other Stories. – London: Penguin Classics, 2007. – 224 p.
7. Proust M. À la recherche du temps perdu (In Search of Lost Time). – Paris: Gallimard, 1913–1927

References

1. Poe E. A. The Philosophy of Composition. – Graham's Magazine, 1846.
2. Hemingway, E. Death in the Afternoon. – New York: Scribner, 1932. – 358 p.
3. Kekilbaev A. Shyngyrau. – Almaty: Olke, 2000. – 220 b.
4. Abdik T. Parasat maidan. – Almaty: Qazyghurt, 2003. – 128 b.
5. Márquez G. G. One Hundred Years of Solitude. – New York: Harper & Row, 1970. – 417 p.
6. Kafka F. The Metamorphosis and Other Stories. – London: Penguin Classics, 2007. – 224 p.
7. Proust M. À la recherche du temps perdu (In Search of Lost Time). – Paris: Gallimard, 1913–1927

THE ARTISTIC FEATURES OF THE CATEGORIES OF TIME AND SPACE IN QAYYR BEKTURGANOV'S STORY «THE SECRET OF A CENTURY»

MUTIYEV Z.ZH. , KULBAEVA A.A.

Mutiyev Zinulla Zhaksylykovich – Candidate of philological sciences, docent, M. Utemisov West Kazakhstan university, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: zinulla_mutiev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4121-4171>

***Kulbaeva Ainur Akbulatovna** – 2nd year Master's student, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: ainkullbaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7187-9477>

Abstract. The article examines Kair Bekturganov's short story «The Secret of a Century» as a work that artistically reflects the phenomenon of the relationship between historical memory and human consciousness in the aesthetic evolution of modern Kazakh prose. The purpose of the research is to identify the interaction of historical and existential time within the structure of the story, to analyze the semantic function of archetypal images and symbolic details, and to define the features of the writer's neo-modernist and post-realist worldview. Despite its concise form, the story possesses a complex, multilayered poetic structure combining philosophical depth and psychological reflection. Through the use of inner monologue, symbolic narrative, and intellectual introspection, Bekturganov reveals the unity of the individual's inner world and historical space.

The image of Makhambet in the story functions not only as a historical figure but also as a symbol of national spirit and freedom. The writer elevates personal spiritual experience to the level of collective memory, demonstrating the dialectical link between time and consciousness. The study applies artistic, comparative, mythopoetic, and contextual analysis methods to reveal the author's stylistic, linguistic, and aesthetic characteristics.

The artistic nature of «The Secret of a Century» is distinguished by its philosophical treatment of time and space as interconnected categories and its depiction of collective trauma and historical consciousness. Symbols such as dust, light, silence, road, and window form a multilayered semantic system that encourages readers toward reflection and self-analysis.

The findings show that Bekturganov's prose contributes to the development of a new aesthetic paradigm in contemporary Kazakh literature — one grounded in cognitive, symbolic, and philosophical dimensions. «The Secret of a Century» stands as a work that redefines the understanding of national memory and spiritual continuity through artistic expression.

Key words: Qayyr Bekturganov, the secret of a century, neomodernism, postclassical prose, psychological narrative, fragmentary narration, poetics of consciousness, new direction of Kazakh literature.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАТЕГОРИЙ ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В РАССКАЗЕ КАЙЫРА БЕКТУРГАНОВА «ТАЙНА ВЕКА»

МУТИЕВ З.Ж. , КУЛЬБАЕВА А.А.

Мутиев Зинулла Жаксылыкович – Кандидат филологических наук, доцент, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан

E-mail: zinulla_mutiev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4121-4171>

***Кульбаева Айнура Акбулатовна** – Магистрант 2-курса, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан

E-mail: ainkullbaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7187-9477>

Аннотация. В статье рассматривается рассказ Каира Бектурганова «Тайна века» как произведение, отражающее феномен взаимосвязи исторической памяти и человеческого сознания в эстетической эволюции современной казахской прозы. Цель исследования — выявить соотношение исторического и экзистенциального времени в структуре произведения, определить смысловую функцию архетипических образов и символических деталей, а также особенности неомодернистского и постреалистического мировоззрения автора. Несмотря на малый объем, рассказ отличается сложной, многослойной поэтической структурой, сочетающей философскую глубину и психологическую рефлексию. Через внутренний монолог, символическое повествование и интеллектуальную интроспекцию писатель раскрывает единство внутреннего мира человека и исторического пространства.

Образ Махамбета в рассказе представлен не только как историческая личность, но и как символ национального духа и свободы. Автор поднимает индивидуальный духовный опыт до уровня коллективной памяти, демонстрируя диалектическую связь между временем и сознанием. В исследовании применяются

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
художественный, сравнительный, мифопоэтический и контекстуальный методы анализа, позволившие раскрыть языковые, стиливые и эстетические особенности прозы Бектурганова.

Художественная природа «Тайны века» проявляется в философском осмыслении категорий времени и пространства, в отражении коллективной травмы и исторического сознания. Символы пыли, света, тишины, дороги и окна формируют многослойную семантическую систему, побуждающую читателя к рефлексии и внутреннему анализу.

Результаты исследования показывают, что проза Бектурганова формирует новую эстетическую парадигму современной казахской литературы, основанную на когнитивных, символических и философских принципах. Рассказ «Тайна века» представляет собой произведение, по-новому осмысляющее идею национальной памяти и духовной преемственности.

Ключевые слова: Каир Бектурганов, тайна одного века, неомодернизм, постклассическая проза, психологический нарратив, фрагментарное повествование, поэтика сознания, новое направление казахской литературы.